

KURTA JÓZSEF

ERASMUS HERMENEUTIKÁJA A 16. SZÁZADI ERDÉLYI BIBLIAKIADÁSOKBAN

A szakirodalomból az derül ki, hogy magyar viszonylatban három bibliakiadás képviseli az erasmusi eszméket.¹ Azonban nemcsak Komjáthi Benedek, Pesti Gábor és Sylvester János valósította meg az erasmusi eszményt, hanem a 16. századi erdélyi bibliakiadásokban is tetten érhetők Erasmus bibliai hermeneutikájának főbb gondolatai.

Bibliai hermeneutikai szempontok a reformáció korában

A katolikus egyház már a késői középkor folyamán elismerte, hogy az egyedül hiteles fordításként elfogadott Vulgata szövege nem hibátlan. Felvetődött ugyan az emendáció kérdése, azonban a latin szöveg módszeres megtisztítása elmaradt. A vienne-i zsinat (1312) elrendelte ugyan, hogy a fontosabb egyetemeken héber, arab és arám tanszéket állítsanak fel, majd az 1434-es bázeli zsinat is szorgalmazta a görög nyelv ismeretének elsajátítását, mégis kevés képviselőjét ismerjük ennek a szellemiségnek.² Azonban a középkor végén már megjelennek az újfajta hermeneutikai szemléletek képviselői, akik előfutárai lesznek a keresztyén humanizmus és reformáció szellemiségének. Példa erre Nicolaus de Lyra (1270–1340) munkássága, aki kommentárjaiban az eredeti szövegre is figyelt, és az egész szöveg szó szerinti értelmezésére törekedett.³ Hasonlóképpen új szemléletű Laurentius Valla (1407–1457) szövegkritikai munkája, amely bő fél évszázadnyi

¹ *Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae*, Cracoviae, 1533. RMNy 13.; *Nouum Testamentum seu quattuor euangeliorum volumina lingua Hungarica donata*, Gabriele Pannonio Pesthino interprete, [Viennae Pannoniae], 1536. RMNy 16.; *Uy Testamentum magyar nehvenn*, Uyszighet, 1541. RMNy 49.

² A vienne-i zsinatra való hivatkozás toposz lett a szakirodalomban, de valójában a zsinat 25. decretumának első része elsődlegesen a pogányok között végzendő misszió eszközekének tekinti a nyelvek ismeretét, így ez csak közvetve értelmezhető a bibliafordítás propagálásaként. A decretum második része rendelkezik a nagyobb egyetemeken a tanszékek felállításáról. Norman P. TANNER, *The Councils of the Church: A Short History*. New York, Crossroad, 2001. 69–74.

³ Nicolaus de Lyra főműve, a *Postilla litteralis super totam Bibliam* (1322–1331) száznál több kiadást ért meg, jelentősen befolyásolva a nyugati keresztyénség hermeneutikai gondolkodását. Vö.: FABINY Tibor: *A keresztyén hermeneutika kérdései és története*. I. Bp. 1998. 187–213.; Nicolaus de Lyra munkásságát lekicsinylően bírálja TÖKÉS István: *A bibliai hermeneutika története*. Kolozsvár, Kolozsvári Ref. Egyházker., 1985. 50. 52.

lappangás után, a 16. század elején fejtette ki hatását.⁴ Laurentius Valla, az újkor bibliakritikai szemléletének előhírnökeként egyike volt a filológiai szövegkritika megteremtőinek, akik az egyes antik és keresztény szövegek nyelvi, stilisztikai elemzése révén számos mű és dokumentum kronológiai helyét, a szövegek és szövegváltozatok eredetiségét tanulmányozták. Elsők között kísérletezett az Újszövetség filológiai és stilisztikai kritikájával, és nevéhez köthető számos apokrif irat időrendi helyének kijelölése. Bebizonyította, hogy a pápaság hatalmát igazoló legfőbb dokumentum, a *Donatio Constantini* hamisítvány, valamint megkérdőjelezte az Apostoli Hitvallás és Dionysios Areopagita iratainak hitelességét is.⁵ *De linguae latinae elegantia* (1444) című korszakalkotó jelentőségű írásában a skolasztika természetellenes és nehézkes nyelvezete ellen fordult. Meggyőződése szerint a klasszikus latinhoz való visszatéréssel helyreállhat az „eloquentia” és a „sapientia” egysége, és újra régi fényében ragyoghat majd az antikvitás szellemi nagysága. Az antik szövegekhez hasonlóan kíméletlen kritikai szemlélettel közelítette meg a Szentírás szövegét, nyíltan bírálta az egyetlen hivatalos fordítás, a Vulgata hibáit, és támadta a teológusok tudatlanságát tekintélyre való tekintet nélkül.⁶ Az Újszövetséghez fűzött jegyzeteiben a Vulgatát a görög szöveg összefüggéseiben értékelte azzal a céllal, hogy a latinul olvasók számára a lehető legtisztább értelmű Újszövetséget adjon. Műve életében nem jelenhetett meg, de 1504 nyarán Erasmus a Leuven melletti Parc premontrei kolostorának könyvtárában kutakodva megtalálta Valla Újszövetséghez fűzött jegyzeteinek kéziratát. Alig egy évre rá, 1505 márciusában Párizsban megjelent az *Adnotationes in Novum Testamentum*. Erasmus bölcsen a Római Kúria egyik preláthusának, Christopher Fishernek ajánlotta a művet, így remélve védelmet az esetleges támadásokkal szemben. Ugyanis ennek az ügynek a felvállalása meglehetősen merész vállalkozás volt, hiszen Valla, a kárhoztatott tollú „homo grammaticus” rossz hírben állt a teológusok körében. Ebben a munkában Erasmus a patrisztikus kor hagyományát látta folytatódni: Hieronymus művét Valla kiegészítette, kiirtva a fordítási és értelmezési hibákat,

⁴ CAMPOREALE, Salvatore I.: Poggio Bracciolini versus Lorenzo Valla. The Orations in Laurentium Vallam. In: *Perspectives on Early and Modern Intellectual History*. Ed. MARINO J., SCHLITT M. Rochester, NY, University of Rochester Press, 2001. 27–48.

⁵ VALLA, Lorenzo: *De falso credita et ementita Constantini donatione declaratio* (1440). FURHMANN, H.: A konstantini adományozás. Egy nevezetes hamisítvány jelentősége és hatása. *Méreg* 2007/3. 264–273.; Aquinói Szent Tamás a szépről alkotott nézeteinek kifejtéséhez Pseudo-Dionysios Areopagita írásait használta fel (*De Divinis Nominibus*. C IV. lect. V–VI.). Valla bizonyította be Pseudo-Dionysiosról, hogy valójában nem az igazi Dionysios Areopagita, aki az apostolok tanítványa volt, hanem egy az 5–6. század fordulóján élt, a keresztény dogmatikát és a Proklosz nyomán haladó neoplatonizmus szinkrízisét megvalósítani igyekvő teológus-filozófus. Valla igazát később Thomas Stiglmayer és Koch kritikái erősítették meg.

⁶ LEINSLE, Ulrich G.: *A skolasztikus teológia története*. Bp. 2007. 223–224.

szem előtt tartva az Írás ihletettségét.⁷ A terjedelmes előszóban a bibliai szöveg filológiai vizsgálatát védelmezte. A modern humanista teológia kerékkötőit megróva feltette a kérdést: „van-e valami hasznosabb, mint a Szentírás forrásaiból meríteni, s az ide-oda tévedezőket magukhoz a kútfőkhöz visszavezetni?”⁸ A szövegkritika hasznát hangsúlyozva szállt szembe azokkal, „akik semmi másra nem tudnak gondolni, csak arra, hogy minden tekintélyük odavész, ha a szent könyveket letisztult formájukban tarthatjuk a kezünkben, s magukból a forrásokból kiindulva próbáljuk megérteni őket.”⁹ Azonban ő is, ellenfelei is tudták, hogy a dogma válik kérdésessé, ha egyetlen tudós nyelvészeti ítélete dönthet a bibliai szöveg pontos olvasatáról.

Valla kéziratának hatására Erasmus teljes figyelmével az Újszövetség szövege felé fordult.¹⁰ 1516 márciusában megjelent az Újszövetség bilingvis, görög–latin nyelvű kritikai kiadása.¹¹ Az egész mű több, mint ezer oldal, ennek fele a szöveghez fűzött magyarázat. Vitatott tézis, hogy mind Erasmus, mind a kortársak úgy tekintették-e a *Novum Instrumentum*ot, mint egy új latin verziót, amely mellett a görög szöveg csak a latin fordítás és a jegyzetek alátámasztására szolgál? Az azonban biztos, hogy Valla szövegkritikai munkássága nyomán az elavult és köztudottan hibás Vulgata helyett ez az eredeti szövegből fordított latin verzió adta volna meg az olvasónak a lehetőséget az evangéliumi igazságok helyes megismerésére.¹² Emellett Erasmus keveset emlegetett érdeme, hogy elsőként tette széles körben elérhetővé az Újszövetség eredeti szövegét, még akkor is, ha ez a szöveg sok kívánnivalót hagyott még maga után. Az 1519-es második kiadásban az *Annotationes*-rész majdnem kétszeres terjedelemben jelent meg, és a görög szöveget Erasmus négyszáznál is több helyen javította. Az 1522-ben publikált harmadik kiadás még több korrekciót tartalmazott, többek között a vitatott Comma Johanneumot (1Jn 5, 7b–8a), noha az *Annotationes*ből kiderül, hogy Erasmus nem tartotta hitelesnek.¹³ A negyedik és ötödik, folyamatosan emendált kiadások még Erasmus életében napvilágot láttak (1527, 1535), majd 1546–1551 között Robert Estienne további négy kiadásban jelentette meg Erasmus görög szövegét. Az 1550-ben megjelent kiadás tartalmazta az első kritikai apparátust, melyet a Complutensia alapján állítottak össze. A későbbiekben Erasmus szövege háttérbe szorult Theodore

⁷ OBERMAN, Heiko Augustinus: *Werden und Wertung der Reformation*. Tübingen 1977. 93–95.; CAMPOREALE, Salvatore I.: *i. m.* 37–39.

⁸ BALÁZS János: *Sylvester János és kora*. Bp. 1958. 131.

⁹ HUIZINGA, Johan: *Erasmus*. Bp. 1995. 233–234.

¹⁰ Uo. 127–128.

¹¹ COMBS, William W.: Erasmus and the Textus Receptus. In: *Detroit Baptist Seminary Journal* 1996. 38–48.

¹² JONGE, Henk Jan de: *Novum Testamentum a Nobis Versum*. The Essence of Erasmus Edition of the New Testament. In: *Journal of Theological Studies* 1984. 407.

¹³ JONGE, Henk Jan de: Erasmus and the *Comma Joanneum*. In: *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 1980. 381–389.; COMBS, William W.: *i. m.* 49–50.

Beza verziója mellett, amely 1565–1604 között 9 kiadásban jelent meg, majd 1624–1678 között további 7, Elsevier-féle kiadásban. Az 1550-es Erasmus-féle szöveg és az 1633-as kiadású Beza-féle között (melynek előszava hozza a híres „textus receptus” kifejezést) 287 eltérést mutattak ki.¹⁴ A későbbiekben, a 17–18. század folyamán Erasmus szövege, főként az anyanyelvű kiadások miatt kiszorulva a használatból, kutatás tárgya lett.¹⁵

Szövegekritikai munkájának részeként 1524-ig a Jelenések könyvének kivételével parafrázisokat készített a teljes Újszövetséghez.¹⁶ 1533-ig számos kommentárt, parafrázist, prédikációt jelentetett meg.¹⁷ Ezek előszavainak, magyarázatainak a Szentírás olvasását propagáló részletei több helyről is ismerősek a magyar olvasónak, hiszen gyakran idézik őket a magyar erasmista fordítások kapcsán.

Johannes Reuchlin (1455–1522) és a kölni domonkosok között 1510 óta húzódott vita hatására, amely a héber nyelv és irodalom fontossága felett zajlott, Erasmus, bár héberül nem tudott, az Ószövetség nyelvének fontossága mellett is állást foglalt.¹⁸ Állásfoglalásában viszont kimondta, hogy a héber nyelv és a rabbinikus irodalom tanulmányozása judaizáláshoz vezethet. Ennek ellenére *Methodus*ában egyértelműen megfogalmazta, hogy a tudományok műveléséhez „először is a három nyelvet, a latint, a görögöt és a hébert kell megtanulni”.¹⁹ A bibliai „három szent nyelv” érvényre juttatása mellett egyik leginkább hangoztatott nézete a Szentírásnak anyanyelvre fordítása, illetve annak minél szélesebb körben való terjesztése volt.²⁰ 1516-ban megjelent Újszövetségének X. Leó pápához címzett ajánlásában merészen kimondja, hogy „semmiképpen nem értek egyet azokkal, akik ellenzik, hogy a Szentírást a nép nyelvére lefordítsák”. A pápa elfogadta a hozzá címzett előszót, holott az egyház igyekezett akadályokat gördíteni a népnyelvű bibliakiadások elé, hiszen csak olyan anyanyelvű bibliakiadások olvasását engedélyezte, amelyek pápai jóváhagyással jelentek meg. Ennek első lépése 1485-re tehető, amikor Mainz érseke az „ars divina”-ként említett nyomdászattal való visszaélések kivédésére kiadott egy rendeletet, amely előírta a Biblia összes német fordítása engedélyezésének szükségességét. Ezt a rendeletet több hasonló követte. Az intézkedések X. Leó pápa

¹⁴ COMBS, William W.: i. m. 48–53.

¹⁵ JONGE, Henk Jan de: i. m. 411–413.

¹⁶ BAINTON, H. Roland: The Paraphrases of Erasmus. In: *Archiv für Reformationgeschichte* 1966. 67–76.

¹⁷ TRE X. 9–12.; *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* 2. Band. 1958. 534–535.

¹⁸ A vita kortárs erdélyi visszhangjait nem ismerjük. Tofeus Mihály, Halics Mihály, Bethlen Elek, Kaposi Sámuel és mások 17. századi könyvjegyzékeiben szerepel az *Epistolae Obscurorum Virorum*. Vö. *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757*. Adattár 16/3. Szeged 1994. 20., 92., 196., 215., 242., 252. A Kolozsvári Református Kollégium 1666–1668-as könyvjegyzéke pedig tartalmazza Reuchlin választát (*Epistolae Clarorum virorum*). Vö. *Erdélyi könyvesházak II*. Adattár 16/2. Szeged 1994. 62.

¹⁹ BALÁZS János: i. m. 132.

²⁰ Idézi ROHOSKA József: *Erasmus és a reformáció Luther előtt*. Sárospatak 1901. 42–43.

általános cenzúra-rendeletében érték el tetőpontjukat a Lateráni Zsinat 1515. május 4-i ülése után. A rendelet kimondta minden héberről, görögről, arabról, káldról latinra, vagy latinról a nép nyelvére történő bibliafordítás kötelező cenzúrázását.²¹ Ezek a rendeletek azonban nem szabtak gátat az anyanyelvű Bibliák megjelenésének.

Pál apostol, az eszmény

Fennebb láttuk, a hivatalos egyház szemében a Szentírás fordítása és értelmezése nem pusztán bibliai hermeneutika és filológia kapcsolatát jelentette: ekkleziológiai kérdés volt.²² A hivatalos egyház önmagát tekintette a maga látható és szervezeti formájában az evangéliumi igazság egyetlen legitim magyarázójának, mert ő kapott ígéretet a Szentlélek vezetésére. Az ellentábor viszont a saját lelkiismeretük és tudásuk által elkötelezett exegéták, írásmagyarázók, illetve a Szentlélekkel felruházott kiválasztottak körül nem határolható egyházát tartotta az evangéliumi igazság letéteményeseinek, és ezeket ruházta fel kötelező érvényű tekintéllyel. Mindkét fél Pál apostolt tekintette példaképének, aki egyrészt evangéliumát alávetette az egyház ítéletmondásának, másrészt mert az evangéliumot érvényesítette az egyházi vezetés döntésével szemben is.²³

A reformátorok paulinizmusa ez utóbbi szemléletből fakadt. John Colet, Lefèvre d'Étaples, és Erasmus már a reformáció előtt Pál tekintélyét hirdette, viszont itáliai hatás mutatható ki paulinizmusukban, főleg Marsilio Ficino és Laurentio Valla hatása.²⁴ Valla szerint Pál műveltsége, hermeneutikai erényei, de főképpen görög retorikai készsége révén emelkedik ki az apostolok közül. Erasmus ugyanezen elvek miatt értékelte nagyra a páli leveleket. *Hermeneutikájára* jellemző, hogy amikor az evangéliumi igazságok kapcsán kétség merül fel, akkor Pálhoz igazodik.²⁵ Aquinói Tamás, Duns Scotus, Gabriel Biel művei nyomán Pál teológiájában találta meg a „summa theologiae” irányát, különösen a Római levélben. A Pál személye és levelei iránt érzett tisztelet a *Novum Instrumentum*ban nyomdatechnikailag is megfogalmazódik: önálló, két színnel, feketével és pirossal nyomott címlapot kapott ez a rész. A címlapot görög maiusculával szedték, a kiadó neve is, végszigmákkal nyomtatva egyfajta, az apostoli korról való egyidejűség iránti vágyat sugall.²⁶

²¹ EISENSTEIN, Elisabeth L.: Evangéliumi igazságok új formában: a *nyomatott Vulgata*. In: *A könyves kultúra: XIV–XVII. század I.* Szeged, Scriptorum, 1992. 262.

²² GÁNÓCZY Sándor – Stefan SCHELD: *Kálvin hermeneutikája: szellemtörténeti feltételek és alapvonalak*. Bp., Kálvin, 1997. 16–20.

²³ Uo. 20.

²⁴ Uo. 20–26.; A sor a későbbiekben folytatódott: „Homérosz lesz a kezünkben és Pál levele Tituszhoz” mondta ki a jelszót Philipp Melanchthon 1518-ban wittenbergi székfoglalójában.

²⁵ Uo. 29–30.

²⁶ A 323. oldalra eső címlap érdekességképpen egy szedéshibát is tartalmaz a görög szövegfeliratban. GÁNÓCZY Sándor: i. m. 29–30. 129.; JONGE, Henk Jan de: i. m. 395.

A *Novum Instrumentum* megjelenése után egy évvel adta ki *Paraphrasis in Epistolam ad Romanos* című munkáját, melynek előszavában Pált magasabb rangra emelte, mint a humanisták által nagyra értékelt szónok és államférfi Cicerót.²⁷ Azzal érvelt, hogy Pál ékesszólásának az emberiség üdvösségét és vallásának summáját köszönheti. Szerinte úgy emelkedik ki az apostolok közül, mint olyan hermeneuta, akitől minden idők biblikus teológusai tanulhatnak. Erasmus célkitűzése a humanista nevelésszéménynek megfelelően az lett, hogy a lehető legtöbb embert visszavezesse a források megismeréséhez, azáltal, hogy kommentárjaiban Pálra mutatott, mint az antik szellemi és lelki világ csúcspontjára.

Erasmus hermeneutikája szerint a szent iratok ismerete általános és magától értetődő kell, hogy legyen mindenki számára, mert csak így lehet a Szentírásban rejlő krisztusi tanítás (*philosophia, dogmata Christi*) kötelezően érvényes az egész keresztyénségre nézve. A bibliai nyelvek ismeretében vagy az anyanyelvű Kijelentés által kerül az evangélium olvasója közvetlen kapcsolatba az élő Krisztussal, legyen akár egyszerű ember az illető. Ezáltal válik lehetővé a *philosophia christiana* elsajátítása. Mivel a dogmákat csak egynek tekintette a keresztyén élet kihívásai közül, értelmezése szerint a *philosophia christiana* nem intellektuális, elvont filozófia, hanem gyakorlatias, kegyes életbölcesség, amelynek elsődleges eszköze a krisztusi szellemű írásmagyarázat és a Szentírás személyes olvasása.²⁸ A reneszánszról alkotott szemléletét is ez befolyásolta: a gyakorlati élet szabályainak megfelelő vallásosságban kifejeződő krisztusi filozófiát nevezte reneszánsznak.²⁹

A bibliaolvasás (majdnem) mindenkinek szóló programja

Nem állja meg a helyét az a kijelentés, hogy „Erasmus jószerivel gyakorlati következmények nélkül gondolkodott”, amikor meghirdette a bibliaolvasás programját, holott ő nem foglalkozott a Szentírás anyanyelvre való fordításával.³⁰ Ezméinek következményeit a kortársak és az utódok fordítói és magyarázói tevékenysége példázza. Az Erasmus által megfogalmazott eszmék kézzelfoghatóan jelen voltak a reformátorok munkásságában, akik továbbvitték a humanizmus és reformáció folyamatát. Példaként Kálvin hermeneutikájában Erasmus a leg-

²⁷ PAYNE, John B.: Erasmus and Lefèvre d'Étaples as Interpreters of Paul. In: *Archiv für Reformationsgeschichte* 1979. 54–83.

²⁸ SAWYER, Frank: *Filozófiai perspektívák. Reneszánsz, reformáció, felvilágosodás*. III. kötet. Sárospatak 2002. 91–92.; LEINSLE, Ulrich G.: *A skolasztikus teológia története*. Bp., Osiris, 2007. 226–229.

²⁹ HUIZINGA, Johan: i. m. 231.

³⁰ PÉTER Katalin: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században. In: UŐ: *Papok és nemesek*. Bp. 1995. 38.

többször idézett szövegkritikus.³¹ A reformátorok szinte kivétel nélkül Erasmus szövegkritikai módszerét követték, az eredeti nyelvekkel, a fordítással és értelmezéssel szembeni igényt mindegyikük magáénak vallotta, felekezeti és nemzeti különbségek nélkül. A későbbi protestáns teológusok hermeneutikai gyakorlata azt bizonyítja, hogy elsődlegesnek tartották a Biblia könyveit eredeti nyelven olvasni, és azok jelentését etimológiai, grammatikai és szintaktikai szabályok szerint értelmezni. Kivétel nélkül megtalálható írásértelmezésükben a szövegösszefüggés-összehasonlítás gyakorlata: a homályosabb, nehezebben érthető fogalmakat, szakaszokat a világos, könnyen érthető részekkel egybevetni. Luther, Melancthon, Bullinger, Bucer, Kálvin bizonyítottan olyan hermeneutikai elveket használtak, amelyeket Erasmus és a többi humanista alkotott és vallott magáénak.³² Az anyanyelvű bibliafordítások és kiadások pedig a szövegkritikai elvek átvétele mellett az Erasmus nézetei által előkészített befogadó közeget is közvetlen hasznosították.

Heltai Gáspár munkaközössége és Erasmus

Heltai Gáspár nyomdájában 1551–1565 között a Krónikák, Ezsdrás, Nehémiás, Eszter, Jób és a Makkabeusok könyve kivételével sorra jelentek meg a Szentírás könyvei.³³ Heltai és a fordításban együttműködő lelkészek hermeneutikai nézetei egyértelműen erasmusi hatásokat mutatnak. Heltai Gáspár wittenbergi, Wizaknai Gergely wittenbergi és bécsi, Gyulai István krakkói tanulmányainak tükrében ez érthető is.³⁴ 1551-ben jelent meg munkaközösségük első terméke, *A Bibliának első része*, amely Mózes öt könyvének fordítását tartalmazza.³⁵ A Gyulai István által írt bevezetőjében (A Szent Bibliáról és annak magyar nyelvre való fordításáról való beszéd) először az inspiráció tanának részletes, kilenc bizonyítékkal alátámasztott taglalását olvashatjuk. „Mert nyilván támadott e tudomány nem embertől, sem angyaltól, hanem általában ő magától a hatalmas és bölcsességes Úr Istentől,

³¹ 148 alkalommal történik rá hivatkozás. Ez 84 esetben elutasító, 44 esetben ambivalens és 18 esetben egyetértő. Figyelemre méltó, hogy dogmatikai kérdésekben legtöbbször döntő a véleménye. Az adatok szerint Kálvin és a reformátorok számára Erasmus olyan tekintély volt, akinek a véleményét komolyan kellett venni. Vö. GÁNÓCZY Sándor: i. m. 77.

³² GÁNÓCZY Sándor: i. m. 31–53.; MÜLLER, Johannes: Martin Bucers Hermeneutik. *Quellen und Forschungen zur Reformationgeschichte* XXXII. Heidelberg 1965. 38–40., 141–142., 242–244.; BALÁZS János: i. m. 126.

³³ RMNy 90., 208., 95., 92., 96., 162., 186.; BORBÉLY István: A Heltai-féle Biblia. *Magyar Nyelvőr* 1910. 208–213.

³⁴ SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Fontes Rerum Scholasticarum IV. Szeged 1992. 596., 896., 2535.; NAGY József: A „Colosvárba” nyomtatott „Heltai-Biblia”. *Keresztyén Magvető* 1974. 20–27.; A krakkói erasmista körrel és a krakkói hebraistákról lásd BALÁZS János: i. m. 32–36.

³⁵ RMNy 90.; RMK I. 25.

mennynek és földnek teremtőjétől. Mert az ő Szent Lelke szólt és cselekedett mind a próféták által, s mind az apostolok és az evangélisták által.”³⁶ A Szentírás hasznát és egyedül üdvözítő voltát röviden summázza: „Kevés beszéddel: Egyéb tudomány nélkül üdvözülhetsz, de enélkül soha semmiképpen sem. E tudományt ne próbálja kicsinyleni senki, mert ennek ő szent felsége volt mindenkoron oltalma. Hiában munkálnak az eretnekek is s a kegyetlen fejedelmek, kik ezt a tudományt és ennek igaz értelmét és magyarázatját el akarják nyomni, mert miképpen ő szent felségét senki csak ingyen sem illetheti, azonképpen az ő öröktől fogva való bölcsességét, ezt a szent bibliabeli tudományt, senki el nem vesztheti.”³⁷ A reformáció képviselőinek egyhangú véleménye volt a Szentírás egyedülisége. A katolikus egyházzal ellentétben Isten megismerésének és az üdvösség elnyerésének kizárólagos forrásaként kezelték a Biblia szövegét. Erasmus, anélkül hogy az egyház teológusait, ill. azok műveit kárhoznátná, a *Novum Instrumentum* előszavában leírta, hogy az igazi *philosophia Christi* csak az evangéliumokban és az apostoli levelekben található meg. Mindenki kerülőutakra téved, aki más művekben keresi Krisztus igaz tudományát.³⁸

Az előszó tovább is erasmusi gondolatokat idéz: „Szükség volt volna azokáért, hogy ennek előtte a régen a mi országunkbeli Fejedelmek nem kímélették volna költségeket, hanem gondot viseltek volna erre, hogy ez a drágalátos könyv, a mi nyelvünkön is olvastatthatott volna. Mert nem igen sokan vannak közöttünk magyarok között, kik csak annyira is tudjanak deákul, hogy a deák Bibliát csak betű szerint is értsék. [...] Jóllehet immár mostan értjük, hogy sok jámbor kívánja, ha e Szent Bibliát magyar nyelven láthatnája és olvashatnája [...].”³⁹ A világi előljárókat Erasmus Pál apostol teológiája alapján úgy határozta meg, mint akik a *philosophia Christi* normarendszerének elsődleges képviselői és őrzői.⁴⁰ A sok jámbor „kívánsága” pedig bizonyítéka annak, hogy a bibliaolvadás mindenkinek szóló programja jogos igényeket elégített ki.

A filológia, dialektika és a szövegkritika általános reformatori nézete köszön vissza a fordítás technikáját leíró sorokban: „Másodszer ezért voltunk ennyien együtt e munkában, mert nemcsak a közdeák Bibliát követtük a magyar fordításban: miért hogy a közdeák Biblia helyyel-hellyel a görög Bibliából igen homályosan íratott. Egy néhány helyen pedig el is távozott az igazi értelemtől: hanem főképpen követtük a Zsidó Bibliát, mert hogy az ő törvénybeli könyvek legelőször zsidóul íratattak. De úgy követtük a Zsidó Bibliát, hogy előttünk volt a közdeák is, előttünk a több deák Bibliák is, előttünk az egyéb nyelven valók is. Meg olvasván együtt

³⁶ 42 a₂r-v.; LThK 5. 533–541.; FABINY Tibor: i. m. 20–24.; TÖKÉS István: i. m. 75–80.

³⁷ c₁ v.

³⁸ Idézi GÁNÓCZY Sándor: i. m. 28–29. 128.

³⁹ c₁ v.

⁴⁰ „Amit Krisztus tanít, az senkire sem vonatkozik jobban, mint a fejedelemre.” ROTTERDAMI ERASMUS: *A keresztény fejedelem neveltetése*. Bp. 1992. 145.

az egyiket, másunk a másikat, harmadunk a harmadikat, negyedünk a negyediket, követtük az igazabb és az írás szerint való értelmet. Mert sok helyen a Szent Bibliában, hol az igéknek sokféle idézetekért, avagy a beszédnek rövid voltáért a magyarázatba különböznek mind a Zsidó, mind a keresztyén doktorok. Továbbra értesd meg, hogy noha főképpen a Zsidó Bibliát követtük, de azért a Zsidó szónak módjáról sok helyen eltávolodtunk, követvén az igaz értelemben a magyar nyelvnek járását. Sok helyen viszont a Zsidó szónak járását követtük, ott a hol ismertük, hogy az igébe elrejtett titkok vannak [...]. Ennek felette azon igyekeztünk, hogy minden igét a magyarba is tulajdon és szinte azon dolog jegyző igéjével jelentessünk ki. Mert amely tolmácsoló avagy írás fordító azt nem műveli, nagy kárt teszen a keresztyéneknek, megfosztván őket az írásnak igaz és a Szent Lélek szerint való értelmétől. [...] ki e mi munkánkat meg akarja jobbitani, annak nemcsak a grammatikát kell tudni, nemcsak zsidóul és görögül kell érteni. De ezeknek felette a keresztyén tudományban tudósnak és bölcsnek kell lenni: Mert nem jár a Szent Lélek mindenütt a grammatika után, miképpen nekik vélik: Hanem a grammatikának kell a Szent Lélek értelme után járni. Mert ha a szent írásban valami együtt homályosan vagy, másutt ugyan azon dolog nyilvánban vagy megírván. Ezért kell az írást nem annyira a grammatikától, menere [mintsem] az írásból magyarázni, miképpen Szent Ágoston is mondja és vallja.”⁴¹ Erasmus módszerét minden reformátor magáévá tette: fordításban is érvényesülő szövegkritika során az etimológiai, grammatikai és szintaktikai szabályok alkalmazása biztosítja a szöveg helyes értelmezését. A különböző fordítások használata mellett elsődleges az eredeti szöveg, amelynek értelmezésében Gyulai szerint nemcsak a nyelvtani ismeretek fontosak, hanem az értelmezés is.⁴² A textusok egybevetése adhatja meg a lehetőséget, hogy a fordító és értelmező világosan és tisztán fejthesse ki az Írás értelmét. Erasmus hatásaként Bucerre és Lutherre volt leginkább jellemző a szöveg-összehasonlítás módszerének érvényesítése, amely a nehezebben érthető fogalmakat és ígehelyeket jobban érthető, világosabb párhuzamokkal veti egybe.⁴³ Az Ószövetség további könyveinek kiadásában is a keresztyén humanizmus és a reformáció fordítási és értelmezési elvei érvényesültek.

1561-ben, majd 1562-ben Heltai munkájaként megjelent az *Újszövetség* fordítása.⁴⁴ A szintén munkaközösségben fordított mű ajánlásából kiderül, hogy

⁴¹ c₂v-c₃r.

⁴² Kálvin megfogalmazásában: „Mind a próféciának, mind a nyelvnek, mind az írásmagyarázatnak, mind a tudománynak az a célja, hogy minket Isten ismeretére vezessen.” *A keresztyén vallás rendszere*. III. 18: 8. Bp. 1995.

⁴³ GÁNÓCZY Sándor: i. m. 47.; Erasmus esetében ez a módszer összekapcsolódik a paulinizmussal, amikor helyenként az evangélium textusait is Pál leveleiből vett párhuzamok alapján értelmezi.

⁴⁴ RMNy 172, 186

Heltaiék ebben az esetben is összevetették a szöveget más fordításokkal.⁴⁵ Súlyom Jenő Beza *Újszövetségének* hatásait vélte felfedezni ebben a fordításban, azonban adatokkal nem támasztotta alá a feltevését.⁴⁶ Ezt a szöveg-összehasonlítás nyomán sem cáfolni, sem megerősíteni nem tudtuk. Ugyanígy Erasmus fordításának a használatára sem utal semmi az általunk egybevetett szövegrészekben. A szöveg tartalmazza a Comma Joanneumot (1Jn 5, 7b–8a), tehát ha használták is a fordítók Erasmus verzióját, mindenképpen a harmadik, 1522-ben, vagy az azután megjelent kiadásokat kellett, hogy forgassák.

Heltai Gáspár könyvtárában megtalálható volt Erasmus *Annotationese*.⁴⁷ Heltai wittenbergi tartózkodása idején vásárolta, erre utal a kötet fatáblás, vaknyomásos disznóbőr kötésén a „CAS HELT T [P] 1543” superexlibris. A kötetben több kéztől származó lapszéljegyzeteket találunk, de ezek nagyobb része későbbi, 17–18. századi. Sajnos a margináliák zöme csak kiemelés, párhuzamos helyek megjelölése. A szöveghez fűzött megjegyzések sem adnak támpontot annak eldöntésére, hogy eszközül szolgált-e a kötet az Újszövetség fordításakor.

Erasmus Újszövetségének brassói kiadása

Johannes Honterust halála után, 1549-től Valentin Wagner, a brassói iskola rektora követte a lelkészségben, és ő vette át a nyomda vezetését is. Wagner 1542. április 13-án matrikulált Wittenbergben, így szinte magától értetődő, hogy humanista képzettségével Honterus kiadói programját folytatta, az iskola és a protestantizmus érdekeinek érvényesítésével.⁴⁸ Az a tény, hogy a nyomdát 1554–1555-ben átszervezték, betűkészletét felújították, a féllíves sajtót egészívesre cserélték, arra utal, hogy Wagner nagyobb léptékű művek kiadásában gondolkodott. 1556-ban kezdtek el negyedréti könyveket nyomtatni, először Thomas Bomel magyar

⁴⁵ BOD Péter: *A szent Bibliának története*. [Szeben] 1748. 138–140.; „Az keresztyén olvasóknak” *Magyar nyelvű bibliafordítások és kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*. Sajtó alá rend. ZVARA Edina Bp. 2003. 125–126.; Sylvester János fordítását két esetben is kedvezőtlenül bírálja Heltai, egyszer az ajánlásban, másodszer a mű végén található idegen szavak magyarázatában.

⁴⁶ SÓLYOM Jenő: A vizsolyi Biblia jubileumi irodalmához. *Protestáns Szemle* 1941. 260.

⁴⁷ 1. Des. Erasmi Rot. in *Novvm Testamentvm annotationes ab ipso avtore iam postremum sic recognitae ac locupletatae, ut propemodum nouum opus uideri possit*. Basileae, Anno M D XL, in officina Frobeniana..., (per Hieronymvm Frobenivm et Nicolavm Episcopivm anno M D XL mense Septembri.). Koll. 2. Des. Erasmi Rot. *Ecclesiastae sive De ratione concionandi libri quatuor; postremum ab autore recogniti, cum indice accuratiore quàm antehac & copiose*. Basileae, Anno M. D. XXXIX, in officina Frobeniana. In fol. VD 16 E 2723. A kötet több tulajdonos használatának jegyeit tartalmazza, majd a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára őrizte. Jelenleg a Román Akadémia kolozsvári fiókkönyvtárában található. Jelzete: U 74422-74423.; DANKANITS Ádám: *Erasmus erdélyi olvasói. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*. 1967. 127. Bíró Gyöngyinek köszönöm ezúton is, hogy egyéb Erasmus-kötetekkel együtt felhívta a figyelmemet erre a kötetre.

⁴⁸ SZABÓ – TONK 2796.

történelmi kronológiáját, majd Melachthon *Sententiae veterum de coena Domini* című munkáját, és végül a *Novum Testamentum*ot, Erasmus főművét.⁴⁹ Ez utóbbi vállalkozás nagyszabású voltát jelzi, hogy az anyagi ráfordítás nagysága miatt Wagner megszerezte hozzá János Zsigmond király szabadalmát is.⁵⁰ Wagnernek ez a vállalkozása a legköltségesebb 16. századi erdélyi kiadvány volt.

Ez a kiadás is párhuzamos görög és latin szöveget közöl, gazdag lapszéli jegyzetekkel. Wagner, lévén, hogy mesterei nyomán tökéletesen emendált szöveg kiadására törekedett, a kötet ajánlásában menti magát a szövegben előforduló hibák miatt: „Valentin Wagner Brassóból üdvözli a keresztyén olvasót! Noha hűségesen törekedtem arra, hogy az Újszövetség eme példánya mind görög, mind latin nyelven minden eddigi kiadásnál hibátlanabban és a tudós férfiak számára minél olcsóbban kerüljön napvilágra, annyira éles látású mégsem lehettem, hogy néhány hiba el ne kerülje a figyelmemet. Úgy látom, hogy a javításokat illetően a rézmetsző tudománya sem bizonyult minden esetben elégségesnek.⁵¹ Ám mivelhogy ritka és meglehetősen könnyű hibákról van szó, nem tartottam szükségesnek feltüntetni, hiszen bárki, akár középszerű nyelvismerettel is észreveheti és kijavíthatja azokat. Ami pedig engem illet, buzgó imádságokban kérem az Isten Fiát, hogy a barbár népek dühét tartsa távol Magyarországtól, és eme munkánkat fordítsa egyházaink javára. Ámen.”⁵²

A címlap szövege külön is hangsúlyozza, hogy a margináliák a párhuzamos bibliai helyek utalásain kívül szómagyarázatokat és rövid tartalmi összefoglalásokat is tartalmaznak. Dankanits Ádám közléséből tudjuk, hogy a brassói iskola könyvtárának első, 1575-ben összeállított katalógusában szerepel Erasmus *Paraphrases*ének két példánya, valamint az *Annotationes in Novum Testamentum*.⁵³ Ezek, bár közvetlen bizonyíték egyelőre nincsen rá, eszközei lehettek a kiadás munkálatainak.

⁴⁹ RMNy 130., 133.; *NOVVM Testamentvm Graecae ac Latinae ivxta postremam D. Erasmi Rot. translationem. Accesserunt in hac editione praeter concordantias marginales, succinta quaedam scholia et communiu(m) locorum index.* Coronae MDLVII. Wagner. RMNy 138.; V. ECSEDY Judit: Kísérlet a Honterus-nyomda rekonstrukciójára. In: *Honterus emlékkönyv.* Szerk. W. Salgó Ágnes, Stemler Ágnes Bp. OSZK – Osiris, 2001. 132–134.

⁵⁰ V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800.* Bp., Balassi 1999. 45. 274. Heltai bibliafordításának első részét hasonlóképpen privilégium védte 1551-ben. A *Novum Testamentum* privilégiuma öt évre szólt, két aranyárka bírság és a kalózpéldányok elkobzása terhelte az illetéktelen újnyomás elkészítőjét, és tiltotta más kiadás külföldről való behozatalát is.

⁵¹ „*Præterea neq[ue] Chalcographorum studium nostris correctionibus ubiq[ue] fatifecisse uideo.*” A korabeli latin nyelvhasználatban a *typographia* és a *chalcographia* fogalma összemosódott. A rézmetsző itt egyértelműen a nyomdászt jelöli, Wagner nyomdájának ugyanis nem volt rézmetsző műhelye. V. ECSEDY Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600.* Bp. 2004. 60.

⁵² OO₄v. Megköszönöm Ledán M. Istvánnak a fordítást!

⁵³ DANKANITS: i. m. 1967. 128.

Azonban a kiadványnak az érdekessége nem az emendált szövegben, vagy a bő jegyzetekben rejlik. Szóltunk már arról, hogy Erasmus Pál apostol munkássága iránt érzett megbecsülését kifejezendő az 1516-os *Novum Instrumentum*ban a páli levelek elé díszes címlapot nyomtattatott. Ezt a későbbi kiadások nem minden esetben vették át, és ha át is vették, kérdés, hogy mennyire tudatosan tették. A brassói kiadás esetében azonban Pál leveleit díszcímlap nyitja, és biztosra vehető, hogy nem pusztán szolgalelkű tipográfiai utánzásról van szó. Wagner, tudatosan készülve az Újszövetség kiadására, a nyomda átszervezésének részeként Laurentius Froniusszal új fametszeteket készíttetett.⁵⁴ „A szerény képességű mester legsikerültebb munkája a Szent Pál leveleit tartalmazó fejezet címlapkerete, amely sokkal jobban érvényesült volna a kötet címlapján. Nem tudni, miért döntöttek a szerény, csak tipográfiai eszközökkel készített címlap mellett, és a díszes keret miatt

⁵⁴ BINDER, Paul – HUTTMANN, Arnold: *Laurentius Fronius, ein Kronstaedter Buchdrucker, Holzschnittmeister und Maler des 16. Jahrhunderts*. In: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 1971. 37–50.; UŐ: *Összefonódó szálak: Laurentius Fronius alias Diacul Lorinț*. Művelődés 1978. 53. Fekete Csabának köszönöm, hogy felhívta a figyelmem Froniusra.

nem ott kapott helyet.”⁵⁵ Wagner humanista műveltsége és kiadói tevékenysége egyértelművé teszi, hogy döntése a keresztyén humanizmus Pál apostol iránti tiszteletét kívánta láttatni és nyomatékosítani. A paulinizmus nyert formai kifejezést a kissé suta, de mégis kifejező címlap által.

KURTA, JÓZSEF

Erasmus and Versions of the 16th Century Hungarian Bible Published in Transylvania

Standard bibliographical desk books reveal the influence of Erasmus on three translations in Hungarian of the New Testament (1533, 1536, 1541) printed in Vienna and Hungary, respectively. However, with the aid of supplementary data the impact of Erasmus's hermeneutics on the 16th century Transylvanian Bibles can also be proven. Parts of the Bible in Hungarian translated and published by Caspar Heltai and his associates since 1549, especially the prefaces to Biblical books, also demonstrate that these translators who all studied abroad namely in Wittenberg, were well aware of Erasmian principles of Christian humanism.

In contrast to the simple frontispiece of the New Testament printed in 1557 by Valentin Wagner in Brassó (Kronstadt, now Braşov in Rumania), the inside title page to the Epistles of Paul is a richly decorated woodcut specially constructed to highlight Paulinism so favoured by Erasmus.

⁵⁵ V. ECSEDY Judit 2004. 60–61.